

Наталія Лопачька

ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК ДЕРМАНСЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО МОНАСТИРЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Дослідження історії окремих монастирських осередків має важливе значення в історичній науці. Вивчення такого характеру проблем дає можливість детально проаналізувати діяльність та функціонування духовної обителі, а також встановити її результати для регіону, де вона була розміщена, у політичній справі, культурно-просвітницькій та освітній роботі. Важливим етапом в історії України було укладення Берестейської унії 1596 р., оскільки наслідком цієї події стало тривале релігійне протистояння на українських землях. Задумана як акція, що мала посприяти виходу православ'я з кризи, унія через кулуарний характер підготовки та укладення відразу ж спричинилася до створення потужного табору опонентів, який очолив князь В.-К. Острозький. Саме останній зібрав спочатку в Острозі, а згодом у Дермані цвіт тогочасної української еліти, завдання якої полягало у веденні полеміки з уніатами. Саме Дерманський монастир був тим осередком, де проводилась активно такого типу робота. Однак у 1620-1630-х рр. після смерті останнього чоловічого нащадка роду Острозьких право патронату над монастирем перейшло до князів Заславських, які ініціювали процес переходу його на унію. Метою даної статті є простеження духовного розвитку Дерманського монастиря в уніатський період, а саме за час настоятельства унійних архімандритів обителі Мелетія Смотрицького та Івана (Іоана) Дубовича у першій половині XVII ст.

У попередній історіографії широко представлений напрямок, в якому діяльність Дерманського монастиря розглядається в контексті релігійних протистоянь на Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст. Також науковці звертали увагу на аспект щодо участі дерманського чернецтва у подіях, що розвивалися з приводу і внаслідок укладення унії у Бересті [5; 8; 11; 12]. Однак автори таких праць обмежуються лише кількома згадками про духовний осередок. Одночасно дуже мало досліджень в яких вміщена інформація про духовний

розвиток Свято-Троїцької обителі в уніатський період її функціонування. Проте надзвичайно цінну інформацію щодо даного аспекту, а саме листи місцевих архімандритів та їх церковних керівників, а також листування між вищими церковними ієрархами щодо релігійної ситуації на Волині, містить видання М. Довбищенка [21].

Чернецтво є не лише духовним та релігійним посередником між Богом та людьми, а також впродовж існування християнської церкви було та і досі залишається важливим рушієм і координатором суспільного життя. Тому необхідно з'ясувати роль ченців у другій чверті XVII ст. в процесі духовного розвитку самого монастиря. Адже і про унійно переконані ченці на певних етапах функціонування Свято-Троїцької обителі відзначалися неабиякими освітніми здібностями, також відстоювали чистоту релігійних стосунків, догматичних переконань.

Кардинальні зміни в історії релігійних стосунків Дерманської обителі відбувалися у 1620-х – 1632 рр. У 1628 р. М. Смотрицький був офіційно визнаний ченцем, який навернувся до з'єднання конфесій. Відтак, Дерманська обитель офіційно стала унійним релігійним осередком. Полоцький архієпископ не проходив вишколу в Битенському новіціаті і титул архімандрита отримав лише з огляду на свій релігійний авторитет серед суспільних верств населення. Цей факт, можливо, вплинув на те, що Дерманський з'єднаний монастир не було інкорпоровано до середини 30-х рр. XVII ст. до чину святого Василя Великого. Діяльність М. Смотрицького як дерманського архімандрита можна умовно поділити на два етапи: перший – 1627-1629 рр.; другий – 1630-1633 рр. [21, 67].

Протягом 1627 – 1629-х рр. М. Смотрицький намагався згуртувати унійну і православну церкви в єдину, яка знаходилася б під протекторатом Риму. Деякий час, будучи вже дерманським архімандритом, релігійний діяч зберігав у таємниці своє навернення до процесу з'єднання. Під час зазначеного етапу діяльності М. Смотрицького в Дерманському монастирі він написав такі праці, як „Apologia” („Апологія”), „Exetesis” („Екзетезис”), „Paraenesis” („Паренезис”) [26, xvi-xxxi; 514-695]. „Побувши кілька місяців у Дерманському монастирі, серед тиші чудової осінньої природи Волині, задумав архієпископ Мелетій свою відповідь віленським братчикам розвинути у викінчений літературний твір. 12 грудня праця була написана, а 29 липня 1629 р. появилася друком у Кракові з наголовником „Paraenesis” („Паренезис”)” [18, 86]. Праці важливі тим, що у них акцентувалася увага на необхідності відродити українське суспільство в цілому. Шлях цього звернення М. Смотрицький

вбачав у відновленні єдності вселенської церкви. І лише за такої умови українська суспільна генерація звільниться від протестантських впливів: „Так, цілком певно, я – з’єднаний. Хоча б ви не знали як важко супротивлятися з’єднанню, то скорше, чи пізніше українська нація буде в цій святій Одності. Бо вона – божественне діло й з дня на день розгортатиметься краще вона” [18, 89]. Основну причину глибокого занепаду православ’я на Волині та Сході автор вбачав у церковному розколі з Римом. Архімандрит був переконаний, що Східна церква втратила свої первинні засади і поєднувала ереси та забобони [21, 68]. М. Смотрицький, вказуючи на пріоритетність з’єднання, одночасно вдавався і до критики самого князя В.-К. Острозького, а також засуджував погляди та праці релігійного характеру Феофіла Ортолога, Стефана Зизанія: „І вам, що визнаєте святу східну віру, не годиться надаліше іти з їхньою перфідністю. Бувши архімандритом Віленського монастиря й головою Братства, започаткував я діло, бо здавив вигадки Острозького дидакала та стер ереси Зизанії, Філялета та Ортолога” [18, 87]. Піддав М. Смотрицький критиці і власний твір „Тренос” („Тренос”), де неприхильно ставився до діяльності уніатів.

У Дерманському монастирі протягом 1628 – 1629-х рр. з ініціативи М. Смотрицького проходило чимало приватних нарад православних єпископів. У них брав участь православний митрополит І. Борецький, який визнавав аргументацію дерманського архімандрита на користь унії. На цих засіданнях висловлювалася думка про підготовку переговорів щодо з’єднання з уніатами на рівні єпископів. Собор у Києві поставив крапку в спробах, оскільки більшість делегатів засудили проуніатський твір М. Смотрицького „Apologia” („Апология”) і публічно змушували його зректися поглядів, викладених у релігійному памфлеті. З цього часу дерманський архімандрит відкрито оголосив про свій перехід до унійних засад і почав активно провадити роботу щодо процесу з’єднання на території Волині.

У політичному житті „М. Смотрицький формально займав не лише друге становище серед „руських” православних ієрархів, але й мав реальний вплив як дерманський архімандрит й продовжував користуватись великим авторитетом” [16, 162]. У 1629 р. він брав участь у Львівському соборі. Як відомо, жоден із православних єпископів тут не засвідчував свою присутність. Це стало поштовхом до останньої кардинальної зміни в релігійних поглядах М. Смотрицького, і він відкрито заявив про намір створити єдину церкву під папратоном Риму.

У січні-лютому 1630 р. М. Смотрицький весь час перебував у Дерманській обителі. Проте його управлінська діяльність не вирізнялася великою активністю, оскільки взнаки, ймовірно, дались морально-етичні переконання архієпископа щодо релігійних процесів. Життя М. Смотрицького зводилося до усамітнення у своїй келії та виконання усіх правил чернечого життя, передбачуваних монастирським статутом. Для ченців був незрозумілим цей крок настоятеля. Такий поворот справи міг засвідчувати те, що М. Смотрицький у цей період розумів недосконалість догматичних засад православних, крім того вже і не сподівався на успіх у вирішенні питання релігійного з'єднання, тому і зачинився у стінах монастирської обителі. Всі прибутки даного монастиря у цей час йшли на підтримку та розбудову проуїїних осередків на території Волині, а не на ремонт приміщень та утримання ченців монастиря у Дермані.

Смерть М. Смотрицького була трагічною сторінкою в історії як католиків, уніатів, так і православних. Адже, незважаючи на його відхід від засад православ'я, він продовжував прихильно ставитися до цієї конфесії. Представники православної спільноти ще за життя і вже після смерті вважали М. Смотрицького високоосвіченою особистістю, яка користувалася беззаперечним авторитетом серед духовенства.

Чернецтво, яке було уніатським або висловлювало прихильність до Василіанського релігійного чину в монастирях Волині, напередодні Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького піддавалось гострій критиці. Його звинувачували у порушенні чернечої дисципліни, статуту осередку, спотворенні основ релігійного життя. Ці аргументи не стосувались Дерманської обителі. Її навпаки ставили у приклад іншим монастирям та характеризували як зразкову. Касіян Сакович, чернець римо-католицького ордену Августинів у листуванні із православним митрополитом Петром Могилою із цього приводу вказує наступне: „Подивись на Волині на Дерманський монастир, як його небіжчик, світлої пам'яті о. Смотрицький, гарно змурував, а чого не закінчив, потім о. Іван Дубович завершить” [21, 74].

Із 1634 р. дерманським архімандритом був І. Дубович. Варто зосередити більше уваги на цій історичній постаті, що відіграла непересічну роль у Дерманському монастирі. Походив І. Дубович із сім'ї віленського бурмістра. В родині здавна вкоренилися тверді унійні переконання, тому не дивно, що вихованець продовжив її традиції. Його брат, Олексій Дубович (супрасальський архімандрит), був активним діячем, який запроваджував унію в Білорусії. І. Ду-

бович тривалий час перебував на білоруських землях, де займався пастирською діяльністю. В документах 1619 р. він фіксується як намісник архієпископа Йосафата Курцевича у Могилеві, а на початку 30-х рр. XVII ст. очолював Пінську архімандрию [21, 77]. Відхід від православної шляхти архімандрит пояснював неосвіченістю духовенства. На Волинь І. Дубович прибув 1634 р. після смерті М. Смотрицького і за розпорядженням Йосифа Рутського його призначили дерманським архімандритом [2, 7 зв. -8; 21, 223-224]. Ця постать викликає інтерес з огляду на те, що, будучи зятим уніатом, він висловлював свою прихильність до пролатинських моментів. Акти св. Конгрегації вміщують дані про його перехід до латинського обряду. В документі від 20 листопада 1643 р. він фігурує вже як чернець римо-католицького ордену Міноритів. Однак в актах св. Конгрегації включно до 1645 р. І. Дубович згадується як представник чину святого Василя Великого [21, 73].

Таке протиріччя зацікавило дослідників. Релігійну орієнтацію дерманського архімандрита аналізував дослідник історії церкви С. Голубєв. Він писав: „Як Дубович, подібно Касяну Саковичу, намагався перейти з унії в католицизм: але на це не було згоди Риму і як людина більш спокійного характеру, він, здається, залишив свої намагання” [9, 357; 21, 73]. У своїх працях дерманський архімандрит не висловлював захоплення, а тим більше не закликав до процесу латинізації. Можна навіть сказати, що він лояльно ставився до творів православних авторів. Лише у праці „*Obraz prawoslawney cerkwi Wschodniey*” („Образ православної церкви Східної”) (1645 р.) І. Дубович гостро критикував погляди, висловлені Касяном Саковичем у праці „*Perspektywa*” („Перспектива”). Ймовірно, причиною для „літературних дебатів” було те, що останній, прийнявши латинський обряд, звинувачував у єресях як православних, так і уніатів [21, 73]. У документах монастиря неодноразово фіксується, що з 1644 до 1646 рр. І. Дубович був дерманським архімандритом, а це є найпереконливішим аргументом того, що настоятель лишався уніатом.

Чимало дослідників вказували на плідну письменницьку, науково-освітню діяльність дерманського управителя. Тематика праць І. Дубовича була досить різноманітною. У 1644 р. вийшли дві його книги: „*Hierarchia abo zwierzchnosci w Cerkwi Bozhey*” („Ієрархія або управління в Церкві Божій”) та „*Kalendarz prawdziwy cerkwi Christusowej*” („Календар правдивий церкви Христової”). Перше видання подавало нарис історії руських митрополитів. У другому

– І. Дубович давав позитивну оцінку григоріанському календареві та наводив аргументи на його користь.

Через рік у 1645 р. вийшла нова книга „*Obraz prawosławney cerkwi Wschodney*” („Образ православної церкви Східної”) [21, 73-77]. Праця цікава і оригінальна тим, що автор не вдавався до суб’єктивізму в оцінці подій та рішень, до яких схилялися чи то прихильники, чи то противники унійного з’єднання. Саме такі позиції побутували у Дерманському монастирі, коли управителем був І. Дубович. Коли архімандрит висловлював свою прихильність до ченців, які підтримували унію, то так само ставився і до православних. Монастирське життя, хоча і набуло рис прокатолицького спрямування, але характеризувалося виваженістю та лояльністю. Селяни додатково залучались до робіт по влаштуванню доріг, та ремонту монастирських мурів, догляду за садами обителі. Хоча були випадки, коли архімандрит звертався до В.-Д. Заславського з метою врегулювання ситуації у монастирі [23, 314].

Частину творів-памфлетів, праць І. Дубовича не вдалося опублікувати. У вигляді рукописів залишилися наступні: „*Obroņa cerkwi sobornej apostolskiej przeciw wszystkim hereticow*” („Оборона церкви соборної апостольської проти усіх еретиків”) (1639 р.), „*Sposob oznymyslenia powsiedniewnaho*” („Спосіб осмислення буденного”) – українською мовою та „*Summariusz*” („Сумаріуш (Список)”) [21, 77]. Науково-просвітницьку діяльність І. Дубовича в Дерманському монастирі можна розглядати та оцінювати по-різному. Будучи архімандритом-уніатом, з одного боку, він поглиблював процес укорінення католицьких засад та проунійних переконань в обителі. З іншого він допоміг підняти рівень освіченості щодо вивчення сакральних мов всього якісного складу релігійного осередку у Дермані. З 1634 р. архімандрита Дерманської обителі та чернецтво відкрито закликали як православних, так і уніатів дотримуватися церковних догм.

Позиції уніатського чернецтва у 30-ті – 40-ві рр. XVII ст. зміцнювалися. На василіанській капітулі 1636 р. прийняли постанову про інкорпорацію до чину унійного монастиря в Дермані. Завдяки проповідницькій, просвітницькій, науковій та літературній діяльності саме ченці реформованого чину св. Василя Великого в Дерманській обителі, в особі спочатку М. Смотрицького, а надалі І. Дубовича, організували роботу пропагандистського та агітаційного характеру. Дерманські архімандрити здійснювали її під час богослужінь та молебень у Свято-Троїцькій обителі. Завдяки цьому Дерманський

василіанський монастир перетворився на один із основних центрів унійного руху, що ще на тривалий час забезпечило вплив уніатів у цьому регіоні Волині.

Підготовка освічених кваліфікованих кадрів стала чи не найголовнішою проблемою для волинських уніатів. Така ситуація виникла через недостатню кількість навчальних закладів, в яких можна було б отримати не тільки середню, а й вищу освіту. Невелику семінарію уніатського типу в місті Вільно, столиці Великого князівства Литовського, митрополія утримувала на початку XVII ст. разом із віленським римо-католицьким єпископом Войною [21, 80], що підтверджує кризовість ситуації в освіті. Мета співпраці уніатів і католиків полягала у тому, щоб створювати якнайбільше нових навчальних закладів у провінціях. Адже це покращувало б освітній рівень з'єднаного чернецтва і підтримувало б належний статус неправославних осередків.

Найголовнішою метою митрополита Й. Рутського на початку 20-х рр. XVII ст. стало відкриття на Волині семінарії, але реалізувати цей план не вдалося. Прагнення та намагання вищого духовного кліру унійного напрямку щодо поширення освіти в їхніх релігійних осередках лише частково поділяли настоятелі волинських монастирів. Ситуацію можна пояснити, вказавши дві причини. По-перше, взнаки давалися приховані, але все ж таки православні засади колишніх, а на той час вже з'єднаних релігійних установ, зокрема і Дерманського монастиря. Ченці цієї обители не підтримували ідею реорганізації їхнього освітнього закладу в унійний осередок. По-друге, процеси перебудови відтягувалися у часі. Коли до священників прокатолицьких осередків направляли ченців задля обміну досвідом, навчання письма, ознайомлення з молитвами, то святі отці неспроможні були надати належної початкової освіти для вихованців.

Отже, протягом усього періоду навчання (від одного до восьми років) „здобувачі знань” найчастіше брали участь у різноманітних господарських роботах. За таких обставин поверталися, не знаючи ні молитв, ні літер, ні письма. Проте не можна заперечувати факт існування уніатського освітнього осередку у Дермані в другій чверті XVII ст. Дослідники життєвого шляху митрополита Йосифа Рутського згадують василіанський колегіум у Дерманському монастирі [25, 17; 21, 81]. Важко знайти подібну інформацію в інших джерелах. М. Довбищенко зазначає: „можна лише припустити, що це була звичайна примонастирська школа” [21, 81]. Гіпотетично можна вважати, що цей навчальний осередок сформувався на базі попе-

реднього – православного. Але постає проблема браку документів, які б засвідчували одне із припущень.

Можна стверджувати, що цей освітній осередок не відіграв помітної ролі у міжконфесійних стосунках. Він не перешкоджав збереженню православних тенденцій у примонастирській обителі та не забезпечував на належному рівні проведення роботи щодо католицької та унійної пропаганди серед вихованців. Отже, успіхи з'єднаної церкви у галузі освіти у Дерманському монастирі та на Волині в цілому на першу половину XVII ст. були скромними.

Здавня у православних монастирях вшановувались ікони. У період міжконфесійної боротьби про вагомість, святість і чудотворність ікон ворогуючі сторони до кінця XVI ст. не згадували, а лише зберігали „святі лика” в своїх обителях. Психологічний фактор впливу на широкі верстви населення у справі релігійного виховання через неперевершені „сили” ікон на початку XVII ст. намагались використати саме уніати. З цього часу велике значення вони почали приділяти традиції вшанування святих релігійних осередків. Ця справа перетворилася на одне із завдань з'єднаної церкви на Волині. Із 1613 р. віленський архієпископ І. Курцевич відновив одвічну традицію – відображення культу чудотворної ікони Пресвятої Богородиці [21, 84], яка прославилася чудесами свого впливу на правовірних. Дерманський монастир відіграв у цьому певну роль, адже друга чудотворна ікона знаходилася саме в церкві Свято-Троїцької обителі. Про це свідчить запис у Дерманському пом'янику. У ньому зазначено, що 1 червня 1636 р. сліпий ієромонах Аврамій прозрів біля монастирської ікони Пресвятої Богородиці: „Упис ієромонаха Аврамія сповідника Дерманського монастиря ... ієромонах Аврамій*, ієромонах Іон, Григорій, Феодосія, Олена, Кузьма, Ірина ... (* Аврамій прозрів, приклонившись до ікони Пресвятої Богородиці)” [1, 27]. В уніатському монастирі це було перше письмово засвідчене „диво” Дерманської ікони. „Прослави” цієї ікони Святої Богородиці припадають на кінець XVII – початок XVIII ст. [21, 85].

Безумовно, підкріплюючи свої засади та аргументуючи чудотворність ікони, прихильники з'єднання мали можливість якнайшвидше закріпити свої позиції в Дерманській обителі, а також святість та надзвичайний вплив ікони Пресвятої Богородиці на мирян сприяв їх переходу на бік уніатів. Поширення в Дерманському монастирі культу чудотворної ікони серед унійних вірних – це той аргумент, який засвідчує, що ця релігійна спільнота мала повноцінне духовне та літургійне життя. Єдиним недоліком запровадження

уніатами подібного впливу на віруючих людей стало те, що шанувальниками процесу з'єднання і надалі залишалися найбільші магнати на Волині – родини Сангушків та Заславських (зокрема у Дермані). Піддані дерманських маєтностей та більша частина ченців монастиря не хотіли миритися із винятковою чудотворністю дерманської ікони саме в руках з'єднаних. Тому справа сприяла черговому спалаху напруженості між двома релігійними напрямками.

Благодійництво протягом усього часу існування церкви вважалося найблагороднішим виявом християнської безкорисливості і відданості у справі віри. Ще у православний період функціонування Дерманського монастиря існувало чимало прикладів добровільних пожертв на користь осередку грошей, дорогоцінних речей, коштовностей, цінних видань, документів. Це свідчило про авторитет православних традицій у даному регіоні.

Інша ситуація склалася на другу чверть XVII ст. Оскільки осередок був унійним, а піддані в основному, залишалися православними, на їх добровільну благодійність не можна було розраховувати. Численні побори, відробітки провокували селян та ченців монастиря на чергові виступи. Вони підривали та спустошували монастирське господарство. Пожежі, влаштовані селянами, знищували врожаї, садовників. Прихильники унійного з'єднання примушували представників незможних верств населення, монастирських селян здійснювати благодійництво. Безперечно, це призводило до загострення між ідеологічними супротивниками. Власники і надалі підтримували обитель, але за їх рахунок не можна було повноцінно утримувати дерманське монастирське володіння. Люди ж, навернені до унії не хотіли надавати добровільних пожертв на користь таких храмів. Однак Дерманський пом'яник фіксує поодинокі випадки, коли у період XVII ст. здійснювалися пожертвування на користь монастиря. У 1641 р. родина Наума Грицкевича „його дружина Єфимія та сини ...”, надала на монастир у Дермані садок в окрузі Бохоновським [1, 56]. 1644 р. у період управління релігійним осередком І. Дубовича родина Соляників із Вишнівця (Кременецький повіт) „надала 50 золотих на Дерманський монастир” [1, 56]. Якщо пожертви у православний період для Дерманського монастиря надавало населення з кола як простих селян, так і вищого духовенства, то в унійний період цього можна було очікувати, головним чином, від останнього стану населення та середньої і дрібної шляхти Волині. Серед постатей, які, безумовно, жертвували чимало власних коштів, цінних речей та коштовностей на розбудову Дерманського монасти-

ря в унійний період, були наступні: князь В.-Д. Заславський, Д. Сло-Малинський волинський хорунжий, І. Дубович, І. Потій тощо. Дерманський монастир розраховував, головним чином, на підтримку власників. Якщо господарське життя влаштували та забезпечували самі ченці та селяни-піддані, то пожертв на духовні та відбудовчі проекти бракувало.

Таким чином, в другій чверті XVII ст. ідеї унійного з'єднання проникли в усі ланки суспільного життя Волині. Дерманський монастир відзначався своїм дуалізмом релігійного світогляду. Він полягав у тому, що управління залишалося у прокатолицьких власників, а піддані та ченці не корилися засиллю ворожих обителі тенденцій. І хоча політично та юридично на середину 1630-х рр. процес реформування чернечого життя в монастирі у Дермані завершився, проте це ще більше поглиблювало протистояння з боку православних. Прихильники унійного з'єднання все-таки намагалися розбудувати систему благодійництва, прихилити вірних до вшанування ікон тощо. Усі їх дії мали на меті розбудову, утримання та поліпшення фінансового та матеріального становища Дерманського монастиря.

Джерела та література

1. Острозький державний історико-культурний заповідник. – КН. 961/ VI С – 565: Дерманський пом'яник.
2. Центральний державний історичний архів України м. Києва. – Ф.2072: Дерманський чоловічий монастир. – Оп.1. – Спр.103: Листи Заславського, митрополита Загорського, губернатора, коронного гетьмана монастирю про дозвіл на зруб заповідного лісу, прохання допомогти в отриманні спадщини, про віддачу у вічне володіння монастирю помість, про привілеї монастиря (1622 – 1790 рр.).
3. Александрович В. Релігійна мистецька культура України XVII століття: нова релігійна ситуація, нове мистецтво // Берестейська унія і українська культура XVII століття. Матеріали третіх „Берестейських читань”. – Львів, 1996. – С.129 – 160.
4. Архангельский А.С. Очерки из истории западно-русской литературы XVI – XVIII вв. Борьба с католичеством и западно-русская литература конца XVI – первой половины XVII вв. – М., 1888.
5. Батошків П.М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю. – Спб., 1888.; Дніпропетровськ, 2004.
6. Ваврик В. Нарис розвитку і стану Василянського чина XVII – XX ст. Топографічно-статистична розвідка. – Рим, 1979.
7. Великий А.Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану (XVI – XVII ст.). – Рим – Італія, 1971. – Т.IV.

8. Гаюк К. Унійна діяльність Мелетія Смотрицького. Історичний нарис. – Нью-Йорк-Бавид Брук. – 1970.
9. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1898. – Т. II.
10. Горін С. Невідомі волинські монастирі XVI – першої половини XVII сторіччя // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Запкільняк, Я. Ісаєвич та ін. – Вип. VIII. – Дрогобич, 2004. – С. 164–173.
11. Гудзяк Б. Криза та реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000.
12. Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом – Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – М., 2003.
13. Енциклопедія українознавства. Репринтне видання 1955-1984 років. Словникова частина. – К., 1994. – Т. 2.
14. Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-руського дворянства с церковной унией. – Вып. 6: (1629 – 1632). – СПб., 1912.
15. Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії 1596 р., її видання та діячі // Бібліологічні вісті. – Київ, 1924. – Січень–березень. – С. 75 – 82.
16. Кралюк П. М. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. – К., 1997.
17. Крижанівський О., Плохий С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн. 3.
18. Курилас Б. З'єднання архієпископа Мелетія Смотрицького в історичному і психологічному навігленні. (Докторська дисертація захищена в УВУ, Мюнхен, 26.05.1955). – Вінніпег-Канада. – 1962.
19. Мыцко И. З. Дерманський культурно-просветительний центр і його участь в ідеологічній боротьбі на Україні (70-е роки XVI – 30-е роки XVII в.) // Федоровські читання, 1978. – М., 1981. – С. 47 – 56.
20. О православных церковных братствах противоборствовавших унии в юго-западной России; в 16, 17 и 18 вв. Сочинения священника, магистра Иоанна Флерова. – СПб., 1857.
21. Пам'ятки. Архів Української церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. Довбищенко М. В. – Вип. 1. – К., 2001. – Т. 3.
22. Підручний П. Василянський Чин від Берестейського З'єднання (1596) до 1743 року). AOSBM. – Selectio II. – Vol. XIII. – Romae, 1988.
23. Селянський рух на Україні 1569-1647 pp. Збірник документів та матеріалів. – К., 1993.
24. Стародруки Речі Посполитої XVI – XVII ст. ст. у зібраннях Музею книги та друкарства м. Острога і Волинського краєзнавчого музею. Каталог. – Луцьк, 2005.
25. *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*. EM. – Romae, 1954. – Vol. 1.
26. Harvard library of early Ukrainian literature: Texts. Collected Works of Meletij Smotryc'kyj. – Harvard University, 1987. – Vol. 1.